

LUMIVAARAN KIRKKO

Selvitys kirkkorakennuksesta

Taustaa selvitykselle

Luovutetun Karjalan alueella sijaitsevasta Lumivaarasta siirtyi keskeisin osa väestöä sodan aikana Etelä-Pohjanmaalle. Kotiseurakauden ilmentymänä ovat Jaakkimaseura ja Lumivaara-seura järjestäneet 1990-luvun alkupuolelta lähtien useita matkoja vanhoille asuinpaikoille. Matkojen luonnolliseksi kiintopisteeksi on muodostunut entisen kotikunnan kirkko. Matkojen yhteydessä hautausmaata on kunnostettu ja sinne on pystytetty myös sankarihautamuistomerkki.

Kirkkorakennuksen vähittäinen rappeutuminen on herättänyt entisissä lumivaaralaisissa huolestumista sen tulevasta kohtalosta. Kirkon korjauksesta on tehty suunnitelmia jo 1993, mutta ne eivät ole johtaneet konkreettisiin toimiin. Kun tiedetään, että Inkerinmaalla on vanhoja luterilaisia kirkkoja menestyksellisesti korjattu suomalaisten avustuksella, on jälleen noussut esiin kysymys, olisiko sama mahdollista myös Lumivaaran kirkon kohdalla. Tässä yhteydessä oli allekirjoittaneella mahdollisuus kesällä 2001 tehdä tutustumiskäynti paikan päälle. Matkan aloitteen tekijä ja opas oli alavutelainen Eero Kirmanen, jonka setä Eino Kirmanen oli Lumivaaran kirkon viimeinen suntio.

Tähän selvitykseen on koottu eri lähteistä saatua valmista tietoa kirkkorakennuksesta. Näitä tietoja on täydennetty matkan aikana tehdyillä omakohtaisilla havainnoilla. Lisäksi on esitetty joitain em. aineistoon pohjautuvia johtopäätöksiä ja näkökulmia kirkkorakennuksen merkitykseen ja korjaukseen.

Kirkon sijainti

Kirkko sijaitsee Lumivaaran Kumolan kylässä. Lumivaara on pitäjä Jaakkiman ja Kurkiojen välissä Laatokan länsirannalla. Lähimmät keskukset ovat entinen Lahdenpohjan kauppala sen pohjoisnaapurina ja Sortavalan kaupunki siitä pohjoiseen. 1939 Lumivaarassa oli asukkaita n. 4800. Kylä sijaitsee luonnonkauniilla paikalla Laatokkaan laskevan Iijoen laaksossa. Kirkko on joen eteläpuolisen Lupmäen mäntyjä kasvavalla Rokkapatakukkulalla ja sen torni näkyy pohjoisesta tultaessa kauniisti kyläkuvassa puiden latvojen yli. Kirkon etupuolella sijainnut seurakuntatalo ei ole säilynyt. Kirkon vieressä on sankarihautausmaa. Suomen puolella Lumivaaran korkeudella sijaitsevat Saaren ja Uukuniemen kunnat. Nykyään sinne kuljetaan joko pohjoisesta Niiralan tai etelästä Nuijamaan rajanylityspaikan kautta.

Rakennushistoriaa

Lumivaara erosi Jaakkimasta omaksi seurakunnaksi 1923 riitaisten vaiheiden jälkeen. Jo 1922 oli tehty päätös oman kirkon rakentamisesta. Ensimmäiset suunnitelmat kirkoksi teki arkkitehti Erkki Väänänen ja hänen puolisonsa Elsa Arokallio-Väänänen 1924. Hanke ei kuitenkaan edennyt kymmeneen vuoteen, kunnes loppuvuodesta 1933 tilattiin uudet suunnitelmat arkkitehti Ilmari Launikselta. Vuoksen kirkko joka valmistui 1920-luvun lopulla Launiksen suunnittelemana on saattanut olla vaikuttamassa uusien suunnitelmien tilaamiseen häneltä. Mikkelin maakunta-arkistossa on tallennettuna molempien vaiheiden piirustukset. Suunnittelu eteni nopeasti ja jo kesällä hyväksyttiin sekä suunnitelmat että urakkatarjous. Urakoitsijana oli rkm A. Koivula Sortavalasta. Kirkko vihittiin 7.7.1935.

Kirkkorakennus

Kirkko on perusmuodoltaan tornillinen pitkäkirkko. Kirkon satulakattoinen keskilaiva kohoaa basilikamaisesti sivulaivoja kor-

keammalle. Alaosaltaan nelikulmainen ja yläosaltaan kahdeksankulmainen kellotorni sijaitsee kirkon sisäänkäynnin päällä sen luoteispäädyssä. Tornin suippo yläosa kohoaa 31 metrin korkeuteen. Tornin huipulla ollut neljä metriä korkea risti on nyt kirkossa sisällä. Tornissa on kaksi maalattua valuteräksistä kelloa, jotka on valmistanut Lokomo Tampereella. Kelloissa on teksti ”Lumivaaran seurakunta 1934”. Tornin kullakin sivulla on kapea ja korkea komero ja siinä kapeat rakomaiset ikkuna-aukot, jotka valaisevat kellotornin portaikkoa. Ikkunoissa on jäänteitä rautalankalasisästä.

Kirkon tunnusomainen piirre on sen sekä syvyys- että korkeussuunnassa porrasteinen kuoripääty, joka kulissimaisesti nousee runkokuoneen räystäslinjan yläpuolelle kätkien satulakaton taakseen. Porraspääty oli muotoratkaisuna jonkun verran käytetty 30-luvulla muidenkin arkkitehtien keskuudessa (Taulumäki 1929, Luhalahti 1934, Äyräpää 1934, Laukkala 1940) ja sen juuret voidaan jäljittää Itämeren piiriin ja Pohjois-Saksan tiiligotiikkaan.

Kolmilaivaisen kirkon kapeat sivulivat muodostavat runkokuoneen molemmille sivuille matalammat pulpettikattoiset osat. Sivulaivojen jatkona kuoripäädyssä ovat niitä matalammat monikulmaiset ja telttakattoiset sakasti ja eteinen. Sakastin ja eteisen yläpuolella on kirkon molemmin puolin kaksi kuoria valaisevaa suippokaarista ikkunaa, joissa on ilmeisesti ollut värilasi-ikkunat. Sivulaivojen yläpuolella sijaitsevat, runkokuoneen räystäslinjan yläpuolelle nousten, neljä keskilaivaa valaisevaa suippokaarista ikkunaa. Ikkunoita kattavat pienet poikittaiset satulakatot ja kuoripäädyn teemaa toistavat porrasteiset päädyt. Sivulaivoissa on seinästä ulkonevat porrasteiset tukipilasterit ja niiden väleissä pareittain kahdeksan sivuparvia valaisevaa korkeaa suippokaarista ikkunaa. Pilasterit ovat rakenteelliseen funktioonsa nähden ylikorostetut, ja sellaisena Launoksen arkkitehtuurille hyvin tyypillinen historioiva viittaus gotiikan kirkkoarkkitehtuuriin.

Umpinainen pääovi on porrasteisessa suippokaarisessa syvennyksessä. Vanhojen valokuvien mukaan ovi on alunperin ollut pieniruutuinen lasiovi. Oven yläpuolella on lähes näkymättömiin haalistunut maalaus,

joka esittää ristin molemmille puolille polvistuneita enkeleitä. Maalauksen alla on teksti, josta on enää fragmentteja jäljellä. Teksti on kuulunut ”Sinun tykönäsi on elämän lähde”. Ovisyvennyksen yläpuolella on vuosiluku 1935. Pääsisäänkäynnin molemmin puolin sijaitsevat parville nousevat portaikot, joihin on käynti suoraan ulkoa ovisyvennyksistä kirkon pitkiltä sivuilta. Julkisivupiirustusten mukaan näiden sivuovien yläpuolella olleista medaljonkimaisista koristeaiheista ei ollut jälkiä havaittavissa. Vastaava aihe on toteutettuna Saaren kirkossa. Ovisyvennyksen yläpuolisessa seinässä on pyörökaarinen tyhjä komero ja siinä jalusta. Aihe on laina keskiaikaisista kirkkorakennuksista, joissa komeroon kuuluu pyhimyksen patsas.

Kirkko on rapattu ja valkoinen. Rapauksessa on paikoitellen jäänteitä vaalean kellertävästä pintaväristä, joka on haalistunut ja kulunut lähes kokonaan pois. Ikkunan puitteet ovat olleet ulkoa valkeat ja sisältä siniset.

Kirkkosali

Kolmilaivaisen kirkkosalin sisätalaa hallitsee 9 metriä leveä, 11 metriä korkea ja 23 metriä pitkä holvikattoinen keskilaivan muodostama tila. Holvikatto muodostuu rakenteellisesti yhtenäisestä betonikuoresta, jonka pilareiden kannattamat vyökaaret jakavat pituussuunnassa neljään osaan. Keskitilaan liittyvät matalat ja kapeat sivulivat, pilareiden välisten, runkokuoneeseen nähden poikittaisten pyörökaaristen holviaukkojen kautta. Kirkossa on ollut 736 istuinpaikkaa.

Sivulivat ovat kaksikerroksiset ja lehterit jatkuvat kirkon luoteispäädyssä urkuparvena. Parvien kaiteet muodostavat selkeän nauhamaisen aiheen, joka jakaa sisätilan korkeussuunnassa visuaalisesti kahteen osaan. Sen yläpuoliset holvipinnat ja seinät ovat valkeita ja sen alapuoliset pinnat maalattu tummemmilla harmailla ja sinertävillä sävyillä. Urkuparvella on viistoreunainen suippokaarinen syvennys uruille. Urkuja kirkkoon ei koskaan ehditty asentaa. Parvien kaiteissa on turkoosinsinisiä ympyränmuotoisia kenttiä ja punaruskeita suorakaiteen muotoisia kenttiä, joihin on maalattu vaaleal-

la apostolien kuvia ja symboleja. Maalaukset on tehnyt Emil Ruokolainen.

Parvien poikittaisiin kannatinpalkkeihin ja pituussuuntaisiin reunapalkkeihin on maalattu raamatunlauseita. Kirkkosalin puolella on tekstit: ”Sinulla on iankaikkisen elämän sana”, ”Joka köyhää armahtaa, lainaa Herralle” ja ”Kaikki murheen heittääkään hänen päälleen”. Oikeanpuoleisen sivuparven alla on tekstit: ”Älä pelkää, Minä autan sinua”, ”Jumala on rakkaus” ja ”Minä olen hyvä paimen”. Urkuparven alla: ”Tulkaa minun tyköni niin teidän sielunne saa elää” ja ”Kaikki Minä voin Hänestä, joka minua vahvistaa”. Vasemman puoleisen parven alla on tekstit: ”Älä pelkää, Minä autan sinua”, ”Herra tuntee omansa” ja ”Minä olen hyvä paimen”. Kirkkosalin sisustuksena olleet penkit ja saarnastuoli ovat hävinneet.

Altari

Alttaripääty on katon holvin muotoa noudattaen kolmiportaisesti syvennetty. Koko päätyseinä on maalattu siten, että se muodostaa yhden taiteellisen kokonaisuuden kuten muissakin Launiksen suunnittelemissa kirkoissa (mm. Pomarkku ja Saari). Keskimmaisessä syvennyksessä on suoraan seinäpinnalle maalattu alttaritaulu ja sitä holvikaarina kehystävät ulommat osat on koristemaalattu käyttäen kristillisiä Raamattuun pohjautuvia symboleja.

Kehystävät osat ovat yleissävyltään siniharmaita. Ulommassa kehyksessä on kuvattuna seitsemän medaljonkia ja niiden välissä toistuva ristiaihe. Sisemmän kaaren koristemaalaus on kapean nauhamainen ja muodostaa alttaritaululle kehyksen. Symbolien selvittäminen ja taidehistoriallinen tulkinta olisi maalauksen kokonaisuuden ymmärtämisen kannalta tärkeää.

Alttaritaulu on alaosaltaan ruskeansävyinen ja muuttuu ylöspäin kullankeltaiseksi. Taulun aiheena on Kristus kirkastusvuorella. Taulu on symmetrisesti sommiteltu. Sitä hallitsee keskeisenä hahmona ruskeatukkainen Jeesus valkeassa liehuvassa kaavussa. Hänen rinnallaan ovat valkopartaiset Mooses ja Elia. Etualalla taulun alaosassa ovat lähes silhouetteina näkyvät kolme ope-

tuslasta, joita kirkas näky häikäisee. Taulu on signeerattu ”Ilmari ja Seppo Launis 1935”. Maalauksen alla on ruskealla pohjalla kullanvärinen teksti ” Tämä on Minun rakas poikani, kuulkaa Häntä”.

Päätyseinän poikki alttarimaalauksen alla kulkee seinästä ulkonevien pilasterien kannattama vaakalista. Listan alla on puoli-pyöreä komerosyvennyks, jossa piirustusten mukaan on ollut krusifiksi. Päätyseinässä kiinni ollut alttaripöytä ja alttarikaide ovat hävinneet.

Kirkon arkkitehtuuri

Rakennuksen arkkitehtuuria voi luonnollisesti tarkastella monesta näkökulmasta. Tässä tapauksessa on mielenkiintoista ja rakennuksen ymmärtämisen kannalta hedelmällistä tarkastella Lumivaaran kirkkoa osana sen suunnitelleen arkkitehdin Ilmari Launiksen tuotantoa.

Ilmari Launis syntyi Hämeenlinnassa 1881, valmistui diplomiarkkitehdiksi 1905 ja kuoli 1955. Hän työskenteli valmistumisestaan lähtien Yleisten rakennusten ylihallituksessa. Lumivaaran kirkon suunnittelu osuu ajanjaksoon 1927 - 37, jolloin hän toimi siellä vt. ensimmäisenä arkkitehtina. Virkansa ohessa Launis toimi yksityisenä arkkitehtina ja hänen kirkkoarkkitehtuurinsa muodostaa aikansa suomalaisessa viitekehelyksessä persoonallisesti omaleimaisen kokonaisuuden. Vielä 30-luvulla, pelkistetyn muotokielen yleistyessä funktionalismin myötä, kehittänyt Launis kansallisromantiikan tavoitteita heijastavaa ideaansa kirkkorakennuksesta kokonaisteoksena, jossa arkkitehtoninen ilmaisu, kuvataide ja luettu teksti saumattomasti liittyvät toisiinsa.

Launiksen suunnittelemaat kirkkorakennukset itsessään puhuttelevat seurakuntaa monien aistien kautta. Tässä mielessä hänen töissään voi nähdä yhtymäkohtia 1800-luvun lopulla katolisen kirkon piirissä ornamenttiikkaa elvyttäneeseen liturgiseen liikkeeseen ja jugendinkin taustalla vaikuttaneeseen käsityö- ja koristetaiteeseen liittyneeseen Arts and Crafts -liikkeeseen. Launista voidaan moittia siitä, että hän ei kyennyt uudistumaan ajan virtausten mukana ja hänen rakennuksiaan voidaan arvostella ir-

rallisten tyyliaiheiden lainailusta ja yhdistelystä. Hänen tuotantonsa muodostaa viime vuosisataa kokonaisuudessa tarkasteltaessa kuitenkin mielenkiintoisen ja arvokkaan lisän suomalaiseen kirkkoarkkitehtuuriin.

Launis oli erittäin tuottelias kirkkoarkkitehti, joka yhdessä aikalaisensa Josef Stenbäckin kanssa jopa dominoi vuosisadan alkupuolen kirkkosuunnittelua. Hänen suunnitelmiensa mukaan toteutettuja kirkkoja on Suomessa kolmesta ja luovutetussa Karjalassa kolme (Lumivaara -34, Vuoksela -29 ja Valkjärvi -22). Nämä muodostavat varsin yhtenäisen sarjan, joka alkaa 1915 Pomarkun kirkosta ja päättyy 1939 suunniteltuun Paltamon kirkkoon. Varhaisimpia jugend-tyyliä edustaneita kirkkoja seuraa pitkä sarja, jonka töissä Launis kehittää hänelle tunnusomaisia tyyliaiheita ilmaisen samalla muuttuessa klassistiseen suuntaan. Kirkkojen lisäksi Launis on piirtänyt seurakuntataloja, hautauskappeleita ja pappiloita.

Launis oli myös taiteilija ja Suomen Taiteilijaseuran jäsen. Hän on tehnyt useita alttarimaalauksia ja lasimaalauksia myös muiden suunnittelemiin kirkkoihin sekä yksin että yhdessä veljensä Seppo Launoksen kanssa. Hän puhui oman vakaumuksensa pohjalta samaa kieltä seurakuntalaisten kanssa ja hänen koristemaalauksensa osoittavat syvällistä kristillisen symboliikan hallintaa. Mainittakoon kurioositeettina, että hän on koristanut maalauksin ev.lut. kirkon kuorin Nizzassa. Launoksen lukuisat Keski- ja Etelä-Eurooppaan suuntautuneet opintomatkat selittävät osaltaan hänen tölle tyypillisiä tyyllillisiä viittauksia eurooppalaiseen kirkkorakentamisen perinteeseen.

Lumivaaran kirkko edustaa Launoksen tuotannossa kypsää vaihetta, jossa toistuvat jo aikaisemmista kohteista tutut aiheet. Rakennus ei sisällä uusia innovatiivisia elementtejä, mutta toisaalta sen arkkitehtuurin osatekijät ovat hioutuneet ja tasapainossa. Ajallisesti lähekkäisiä suunnitelmia tarkastelemalla saa lisävalaistusta Lumivaaran kirkon arkkitehtuuriin ja voi hahmottaa paremmin sieltä jo osittain kadonneita ja tuhoutuneita aiheita. Saaren kirkko vuodelta 1934 on suunnitelmana samanaikainen ja tässä suhteessa erityisen mielenkiintoinen. Nämä kaksi rakennusta ovat lähes identtiset lu-

kuunottamatta sitä, että Saaren kirkko on puhtaaksi muurattu punatiilestä. Poikkeuksellisen lyhyt suunnittelu-aika on omalta osaltaan varmasti vaikuttanut ratkaisujen samankaltaisuuteen. Lieneekö niin, että Saaren kirkon suunnitelmat on aikataulu- ja kustannussyistä pienin muutoksin modifioitu uuden suunnittelutehtävän tarpeisiin.

Rakennuksen nykyinen kunto

Kirkko ei vaurioitunut talvisodassa ja se jäi ehjänä luovutettuun Karjalaan. Kirkosta evakuoitua irtaimistoa on Alavuden kirkossa ja kattokruunut Teuvan kirkossa. Sodan jälkeen kirkkoa hävitettiin, mm. penkit poistettiin ja alttari tuhouttiin. Saatujen tietojen mukaan kirkko toimi teatterina. Jatkosodan aikana seurakunnan toiminta elpyi ja kirkkoa korjattiin jonkin verran. 1944 lopullisen luovutuksen jälkeen se on ollut vilja- tai vihanesvarastona. Suomalaisten toimesta kirkkoa on 1990-luvun alkuvuosina siistetty. Kirkko on tällä hetkellä käytännössä käyttämätön ja vailla hoitoa. Tällaisena se on hiljalleen raunioitumassa sään ja ilkvallan armoilla.

Kirkko on ulkonaisesti ensi näkemältä suhteellisen ehjän näköinen. Rakennuksen vaippa onkin viime aikoihin asti suojannut sitä suhteellisen hyvin. Ensivaikutelma on kuitenkin harhaanjohtava, sillä vaurioituminen on selvästi edennyt jo niin pitkälle, että kosteus pääsee rakenteisiin sisälle ja sen vaikutuksesta vaurioiden voi odottaa jatkossa etenevän kiihtyvällä nopeudella. Ikkunoiden ja ovien puuosat ovat lahot ja kaikista ikkunoista puuttuvat lasit. Jäljistä päätellen ne on ammuttu hajalle. Seinien rappaus on isolta osalta irronnut ja muuraus rapautunut. Vaikka ullakon kantavat rakenteet vaikuttavat vielä ehjiltä, on peltikatto kauttaaltaan ruosteessa ja siinä on jo pieniä vuotoja. Lattian kantava rakenne on vaurioitunut ja ilmeisesti routanostojen vääntämä.

Sisätilat ovat pelkistetyn tyhjät kaiken kiinteän sisustuksen puuttuessa. Ainoat säilyneet puurakenteet ovat parvien kaiteet. Toisaalta kirkkoon ei myöskään ole tehty sen ”uusiokäytön” johdosta mitään uusia rakenteita, vaan sen alkuperäinen tilallinen ilme on yhä tallella.

Mitä on tehtävissä ?

Kirkkorakennuksen kunnostuksen ja ylläpidon kannalta ongelmallisinta on se, että tällä hetkellä ei ole olemassa tahoja, jolla olisi sekä mahdollisuuksia että tarvetta huolehtia kirkosta. Lumivaarassa ei ole luterilaista seurakuntaa. Kirkko ilman omaa seurakuntaa on enemmän muistomerkki kuin toimiva rakennus. Toisaalta luovutettuun Karjalaan jääneet yli 50 luterilaista kirkkoa ja yli 40 ortodoksista kirkkoa edustavat merkittäviä kulttuuri- ja rakennushistoriallisia arvoja sinänsä, ja kaikki ponnistelut niiden säilyttämiseksi ovat arvokkaita ja kannatettavia.

Rakennuksen korjaus merkitsisi käytännössä sen uudelleen rakentamista suurelta osin. Tällaisen hankkeen vaatimia resursseja on vaikea kuvitella löytyvän niin entisten lumivaaralaisten kuin Suomen kirkon piiristä yleisemminkään. Talkoilla töitä tehtäessä ongelmana on töiden koordinointi ja korjaustyön vaatima pitkäaikainen sitoutuminen hankkeeseen. Pahin virhe tehdään, kun pyritään pikaisesti näkyviin tuloksiin maalaamalla seiniä tai muilla lähinnä kosmeettisilla korjauksilla. Jos rakennusta lähdetään korjaamaan on perusasiat kuten perustukset, runko ja vesikatto ensin saatava kuntoon. Tämän tyyppisessä työssä on tehtävä mittava työmäärä näkymättömien asioiden eteen, ennen kuin alkaa syntyä näkyviä tuloksia. Kysymys ei myöskään ole kerta-luontoisesta panostuksesta, koska pelkän korjauksen lisäksi olisi ratkaistava vielä kysymys rakennuksen jatkuvasta ylläpidosta ja käytöstä.

Peruskorjaus vaatii huolellista valmistelua ja suunnittelua. Ensimmäisinä tehtävinä ovat lisävaurioitumisen pysäyttäminen sekä rakennuksen inventointi ja kuntotutkimus. Nämä ovat myös tehtäviä, jotka voidaan suhteellisen pienin panostuksin käynnistää ja ovat välttämättömiä tehdäänpä jatkossa sitten mitä tahansa. Tämä on todennäköisesti se linja jota kannattaa tulevaisuudessa jatkaa. Kirkko tulisi mittauksin ja valokuvaamalla dokumentoida. Maalausten restaurointi ei nykyisellään ole mahdollista, mutta nyt alkavat olla viime hetket käsillä niiden tallentamiseksi ja värisävyjen selvittä-

miseksi. Talkoilla voidaan myös tehdä suojarakenteita ja paikkauksia, joilla rakennukselle saadaan lisää aikaa.

Jyväskylän yliopiston yhteydessä toimiva kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin tutkimusinstituutti on ollut mukana laatimassa 1997 julkaistua mittavaa tutkimusta ”Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet”. Laitos voisi olla luonteva yhteistyökumppani tällaisessa hankkeessa ja se onkin alustavasti ilmaissut siihen kiinnostuksensa. On myös harkittava, mikä olisi se suomalainen taho, joka voi toimia hankkeessa aloitteentekijänä, koordinaattorina ja rahoituksen hakijana. Voisiko se olla esimerkiksi jokin entisten lumivaaralaisten olemassa olevista yhteisöistä, vai olisiko syytä perustaa tätä tarkoitusta varten oma yhdistys? Rahoitusta haettaessa on selvitettävä EU-rahoitteisten ohjelmien tarjoamat mahdollisuudet ja huomioitava myös hankkeen kotiseutumatkailua tukeva luonne.

Lahdessa 28.12.2001

Sauli Havas, arkkitehti SAFA

Selvityksen asiatiedot ovat pääosin seuraavista lähteistä:

- Suomen kirkot ja kirkkotaide 2, 1980
- Vaienneet temppelit, 1953
- Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet, 1999
- Karjalan kirkkokummut, Paavo Koponen, 1999
- Lumivaarakuvina, Etelä-Suomen lumivaaralaiset r.y.
- Ilmari Launiksen kirkkoarkkitehtuuri, Aune Linnimäki, Pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopiston Taidehistorian laitos, 1986
- Kirkon rakennuspiirustukset vuodelta 1934, Mikkelin maakunta-arkisto
- Ilmari Launiksen matrikkelitiedot, TKK Arkkitehtiosaston kirjasto
- Tutustumismatka Saaren ja Lumivaaran kirkkoihin 16.-17.7.2001
- Karjala-lehti, useita kirkkojen korjausta ja koti-seutumatkailua koskevia lehtiartikkeleita 1990-luvulta

Selvitystä tehdessään tekijä on saanut lisätietoja arkkitehti Anna-Maija Ylimäulalta, kirkkohallituksen arkkitehti Eero Raatikaiselta ja Jyväskylän yliopiston taidehistorian professori Heikki Hankalta. Selvityksessä esitetyt johtopäätökset ovat tekijän omia.

Kannen valokuva ja liitekuvat ovat tekijän ottamia kesällä 2001.